

Joodse continuïteit?

Joden in Nederland en hun band met het jodendom

1. Inleiding

In zijn boek *Het einde van een diaspora* (1996) voorspelt de Britse historicus Wasserstein het einde van het Europese jodendom. Hij betoogt dat de joden in Europa aan het verdwijnen zijn, niet als individuen, maar als collectiviteit. De oorlog heeft, ondanks alles, geen einde gemaakt aan hun bestaan, maar de huidige omstandigheden zullen dat doen: assimilatie, gemengde huwelijken en secularisatie. Daarbij komt dat het sterftecijfer onder joden hoger is dan het geboortecijfer. Door dit alles komt het voortbestaan van het Europese jodendom op losse schroeven te staan. De enige uitzondering geldt volgens Wasserstein de kleine groepen ultraorthodoxen, die een hoog geboortecijfer hebben en zich vastklampen aan de religieuze voorschriften, ‘een schilderachtige restgroep, vergelijkbaar met de Amish in Pennsylvania’ (1996: 7). Voor de overige joden voorziet hij hun geleidelijke teloorgang als onderscheiden groep. De naoorlogse, seculiere joodse cultuur in Europa werpt volgens Wasserstein geen dam op tegen deze ontwikkeling, omdat deze cultuur zijns inziens niet zoveel om het lijf heeft, een substantieel draagvlak ontbeert, moeilijk overdraagbaar is op volgende generaties, niet in deze tijd is verankerd en bovendien niet typisch joods is. Hij meent dat deze cultuur ‘(...) mijlen [is] verwijderd van de inwendige samenhang van de culturele wereld die tot in het begin van de twintigste eeuw in Oost-Europa heeft bestaan. Het is hoogstens een joods ingrediënt in de Europese culturen in algemene zin. Vaak is het slechts een kunstmatige smaakstof, en geen voedsel. Wat rest is een dunne laag van gecommercialiseerde volkscultuur: *Fiddler on the roof*, noedelsoep, joodse witzén.’ (1996: 249)

130

Kritiek op Wassersteins boude beweringen is uiteraard niet uitgebleven. Een van zijn critici is de Nederlandse historicus Blom (1996), die stelt dat Wasserstein één specifieke verschijningsvorm van het jodendom tot norm verheft: hij zegt impliciet dat het Oost-Europese jodendom, de traditionele orthodox-joodse gemeenschappen van weleer met een sterk Jiddisch gekleurde cultuur, het enige ‘echte’ jodendom van Europa zou ver-

tegenwoordigen. Blom vraagt zich af: ‘Waarom staat een eventuele gedaantewisseling, een pluralisering van het jodendom eigenlijk gelijk met het einde ervan?’ Hij betoogt: ‘Er is toch geen sprake van dat “het” jodendom door de eeuwen heen hetzelfde is gebleven of zelfs maar ooit uniform is geweest. In het verleden is bij herhaling de ondergang van het jodendom aangekondigd als zich veranderingen voltrokken. Dat dit steeds niet gebeurde geeft geen zekerheid dat het ook nu niet zal geschieden, maar de stelligheid van de bewering [van Wasserstein] wordt er nog veel minder door gerechtvaardigd.’

Kortom, het is een kwestie van interpretatie of iemand de hedendaagse ontwikkelingen binnen een groot deel van het jodendom – secularisatie, gemengde huwelijken, een nogal vrijblijvende en eclectische vorm van binding – als erosie ziet of als de opmaat tot een jodendom-nieuwe-stijl. We zouden dit respectievelijk de pessimistische en de optimistische visie kunnen noemen, geredeneerd uit het perspectief van de wenselijkheid van joodse continuïteit. Maar welke visie iemand ook aanhangt, om de door Wasserstein genoemde feiten kan hij¹ niet heen, en die lijken eerder de pessimisten dan de optimisten in het gelijk te stellen.

Dit geldt zeker ook voor Nederland. Het aantal joden hier is gering, en het betreft een sterk vergrijsde bevolking. De vruchtbaarheid is laag en de secularisatie is diep doorgedrongen. Het overgrote merendeel is geen lid van een joods kerkgenootschap of van een joodse organisatie of vereniging. Daarbij komt dat het aantal verbintenissen met niet-joden sterk is toegenomen en in de toekomst naar verwachting verder zal toenemen. Op demografische en religieuze gronden is er dan ook – geredeneerd vanuit het continuïteitsperspectief – geen rooskleurige toekomst te verwachten. Maar toch.... Veel joden voelen zich op enigerlei wijze met het jodendom verbonden, ook al ‘doen zij er niets aan’. Deze gevoelens kunnen heel sterk zijn en op veel verschillende manieren tot uitdrukking komen. De vraag is inderdaad of dit een voldoende basis biedt voor de continuïteit van het jodendom op termijn. Maar die continuïteit is voor een groot deel van juist deze mensen afhankelijk – de niet-religieuze joden dus die zich op enigerlei wijze met het jodendom verbonden voelen – omdat zij de overgrote meerderheid vormen. In orthodoxe en traditioneel-joodse kring is de joodse continuïteit het best gewaarborgd omdat men daar veelal joods trouwt, zijn kinderen joods opvoedt en deel uitmaakt van het geïnstitutionaliseerde joodse leven. Deze milieus vormen echter een kleine minderheid op de totale joodse populatie. Onder de veel grotere groep van seculiere joden lijkt de kans op continuïteit van ouder op kind kleiner te zijn, maar ook onderling verschillend, want een eenheid in joods opzicht vormen zij niet. Ze verschillen onderling sterk wat betreft de aard en intensiteit van hun band met het jodendom. De kansen op joodse continuïteit liggen dus verschillend per subgroep. In dit artikel zal ik hierop nader ingaan. Allereerst schets ik een globaal beeld van de joden in Nederland (paragraaf 2). Vervolgens zal ik mijn betoog toespitsen op niet-religieuze joden, en dan met name op diegenen

die na de oorlog zijn geboren (paragraaf 3). Hierop volgt, aan de hand van een vergelijking met enkele andere groepen, een verdere uitweiding over de aard van de bij hen aangetroffen band met het jodendom (paragraaf 4). Tot slot zal ik ingaan op de vraag wat de meest waarschijnlijke toekomst is voor de verschillende vormen van verbondenheid van niet-religieuze, naoorlogse joden (paragraaf 5).

Ik baseer me hierbij voornamelijk op twee recente onderzoeken, die beide zijn uitgevoerd in opdracht van de Stichting Joods Maatschappelijk Werk (JMWW). Het eerste betreft een surveyonderzoek onder 1.036 joden in Nederland vanaf 18 jaar (Van Solinge en De Vries 2001). In dit onderzoek stond een aantal demografische vragen centraal, zoals: Hoeveel joden zijn er in Nederland? Wat is hun beroeps- en opleidingsniveau? Waar wonen ze? Daarnaast is er in dit onderzoek ruim aandacht besteed aan de vraag hoe sterk en op welke wijze de ondervraagden zich met het jodendom verbonden voelen. Ik zal aan dit onderzoek, dat vooral in paragraaf 2 wordt aangehaald, refereren als 'het surveyonderzoek'. Het tweede onderzoek is een vervolg op het surveyonderzoek en betreft een kwalitatief onderzoek onder dertig naoorlogse, niet-religieuze joden (afkomstig uit de onderzoekspopulatie van het surveyonderzoek), waarbij dieper is ingegaan op hun band met het jodendom (De Vries i.p.).² Ik zal aan dit onderzoek, dat vooral in paragraaf 3, 4 en 5 centraal staat, refereren als 'het kwalitatieve onderzoek'.

2. De joden in Nederland

Definitie

Er zijn verscheidene definities voor 'jood' in omloop, waaraan uiteenlopende criteria ten grondslag liggen. Eén zo'n criterium is iemands afkomst (diegene is joods die een of twee joodse ouders heeft) en een ander, minder gebruikelijk, is het geloof (diegene is joods die het joodse geloof belijdt en de geboden nakomt). Het uitgangspunt kan ook iemands zelfidentificatie zijn: diegene is joods die zichzelf als zodanig beschouwt en zich verbonden voelt met de joodse geschiedenis en traditie of met andere joden. Volgens weer een andere visie is eenieder joods die door de buitenwereld als zodanig wordt aangemerkt, waarbij dan meestal een vijandige, antisemitische buitenwereld wordt bedoeld. Volgens het joodse religieuze recht, de halacha, is iemand joods als hij uit een joodse moeder is geboren of indien hij als niet-jood tot het jodendom is togetreden bij een orthodox rabbinaat. Dit betekent dat mensen met twee joodse ouders en zij die alleen een joodse moeder hebben (de zogenaamde moeder-joden) joods zijn in halachisch opzicht, evenals de bekeerlingen. Degenen die zijn voortgekomen uit een joodse vader en een niet-joodse moeder (de zogenaamde vader-joden), zijn daarentegen niet joods volgens de halacha, en datzelfde geldt voor hen die tot het jodendom zijn togetreden bij een niet-orthodox (bijvoorbeeld een liberaal) rabbinaat. Vader-joden en moeder-joden hebben met elkaar ge-

meen dat zij slechts één joodse ouder hebben, maar ze verschillen van elkaar doordat alleen de moeder-joden als officieel (i.c. halachisch) joods gelden. Vader-joden zijn alleen dan halachisch-joods als zij officieel tot het jodendom zijn toegetreten bij een orthodox rabbinaat, wat overigens geen sinecure is. Diegenen die krachtens geboorte joods zijn (die dus uit een joodse moeder zijn geboren), hoeven daarentegen niets te doen om als jood te worden aangemerkt. Of zo iemand zich nu wel of niet joods voelt, wel of niet iets van het jodendom weet of het joodse geloof belijdt – hij is joods volgens de joodse wet. Alleen als hij zich tot een ander geloof bekeert, is hij volgens de halacha niet langer een jood.

Voor velen is het halachische uitgangspunt echter niet maatgevend. In toenemende mate gaat het om een individueel besluit; iemand ‘maakt zelf wel uit’ of hij joods is of niet, en tegenwoordig kan ‘een beetje joods’ ook. Maar als iemand zichzelf als joods beschouwt zonder aan de halachische maatstaf te voldoen, dan krijgt hij wel de kous op de kop als hij zich als lid wil aanmelden bij een joodse kerkelijke gemeente of bij bepaalde joodse organisaties, zoals een joodse school: daar wordt hij op halachische gronden geweigerd. Ook wordt zo iemand uitgesloten van joodse kerkelijke *rites de passage* zoals een rituele besnijdenis, *Bar* en *Bat Mitswa* (de kerkelijke meerderjarigheid van respectievelijk een jongen en een meisje), een joods kerkelijk huwelijk en een joodse begrafenis.³

De onderzoekspopulatie

In het surveyonderzoek zijn diegenen tot de potentiële onderzoekspopulatie gerekend die minimaal één joodse ouder hebben, ongeacht of dit de vader of de moeder betreft. Ook personen die tot het jodendom zijn toegetreten, ongeacht of dit bij een orthodox of een niet-orthodox rabbinaat is gebeurd, konden in principe meedoen. Verder moesten de potentiële respondenten 18 jaar of ouder zijn. De in het onderzoek gehanteerde definitie van jood is dus ruimer dan de halachische omdat zij ook vader-joden omvat. Zij heeft als voordeel dat de invloed van de afkomst (een of twee joodse ouders) kan worden vastgesteld. Hierdoor is het mogelijk na te gaan of halachische joden van elkaar verschillen al naar gelang zij twee joodse ouders of alleen een joodse moeder hebben, en ook of er verschil is tussen moeder-joden (die halachisch-joods zijn) en vader-joden (die dit niet zijn). Een dergelijk onderscheid naar joodse afkomst is uniek voor dit surveyonderzoek, dat hiermee afwijkt van eerdere onderzoeken onder joden in Nederland en elders. Het is zeer zinvol gebleken om aldus te werk te gaan, omdat hierdoor aan het licht is gekomen dat iemands joodse afkomst er duidelijk toe doet bij onder andere zijn partnerkeuze (joods of niet-joods) en ook bij de mate en de aard van zijn verbondenheid met het jodendom.

Ofschoon wij de representativiteit van de onderzoekspopulatie hoog in het vaandel voerden, was het niet mogelijk deze bij voorbaat te garanderen. Er bestaan geen bestanden met gegevens over alle joden in Nederland, zodat er ook geen aselechte steekproef kon worden getrokken. Om toch een

min of meer representatieve onderzoekspopulatie samen te kunnen stellen zouden we idealiter een steekproef uit de totale bevolking in Nederland hebben moeten trekken, om vervolgens de benaderde personen te vragen of zij tot de beoogde populatie behoren. De praktische bezwaren hiervoor waren echter te groot. De te verwachten trefkans was uiterst klein (minder dan één procent), zodat dit een veel te dure en tijdrovende methode zou zijn geworden. Om deze reden is een alternatieve methode verkozen waarbij is uitgegaan van een representatief openbaar bestand, en wel het KPN-bestand met alle niet-geheime privé- telefoonaansluitingen in Nederland. Hieruit is een voorselectie gemaakt aan de hand van een lijst met ongeveer 450 'vermoedelijk joodse namen'.⁴ Uiteindelijk is het grootste deel van de onderzoekspopulatie (84 procent) aselect gekozen uit de dragers van deze namen. We hebben met opzet niet de totale onderzoekspopulatie uit dit bestand geselecteerd, omdat er dan bepaalde categorieën buiten het onderzoek zouden zijn gevallen, zoals joden die geen 'vermoedelijk joodse naam' dragen, gemengd gehuwde joodse vrouwen, personen met alleen een joodse moeder en personen zonder eigen vaste telefoonaansluiting (bijvoorbeeld studenten die in een studentenhuis wonen). Om in deze leemte te voorzien, is aan de ondervraagden uit de steekproef gevraagd of zij ons aan familieleden of bekenden konden helpen die tot een van deze categorieën behoren. Degenen die via deze 'sneeuwbal' zijn verzameld, maken 16 procent van de onderzoekspopulatie uit.

Het stond niet van tevoren vast of iedereen in de steekproef inderdaad tot de doelgroep van het onderzoek behoorde, omdat de dragers van een 'vermoedelijk joodse naam' niet per se joods hoeven te zijn.⁵ Daarom is aan eenieder bij de eerste telefonische benadering gevraagd of hij joods is volgens de gehanteerde definitie, dus of hij ten minste één joodse ouder heeft. Er is geen poging ondernomen om objectief vast te stellen of dit inderdaad het geval was. De benaderde personen konden volstaan met de mededeling dat zij een, twee of geen joodse ouders hadden, zonder rekenschap te hoeven afleggen voor de maatstaf die zij hierbij aanlegden. Hierdoor is een subjectief element in de steekproeftrekking geïntroduceerd, dat hoogstwaarschijnlijk een vertekening in de hand heeft gewerkt, en wel zodanig dat het aantal respondenten dat zich joods-gebonden voelt oververtegenwoordigd is, terwijl de meest geassimileerden ondervertegenwoordigd zijn. Het ligt namelijk voor de hand dat juist zij vaak geweigerd zullen hebben aan het onderzoek mee te doen, omdat zij weinig boodschap aan hun jood-zijn hebben en zich wellicht ook niet tot de doelgroep rekenen. Door het ontbreken van een ijkbestand is de omvang van deze mogelijke vertekening niet precies te bepalen, maar bij de analyse van de gegevens kwam wel aan het licht dat het percentage leden van een joods kerkgenootschap in de onderzoekspopulatie hoger is dan in de geschatte totale populatie.⁶ En joden die kerkelijk gebonden zijn, zijn ook in andere opzichten (sociaal en cultureel) meer joods-gebonden dan degenen die geen lid zijn, zo blijkt uit het surveyonderzoek.

Demografische bevindingen en de band met het jodendom

De joden in Nederland vormen een sterk vergrijsde, hoogopgeleide en stedelijke bevolkingsgroep, een ware sociaal-economische en intellectuele bovenlaag. Het aandeel universitair geschoolden is ongeveer vier keer zo hoog als onder de totale bevolking. Bijna een kwart oefent een wetenschappelijk beroep uit, tegenover negen procent van de bevolking als geheel. De joodse bevolking is voor een groot deel (44 procent) in Amsterdam of omgeving woonachtig, terwijl dit voor slechts vijf procent van de totale bevolking geldt. Gemengde huwelijken zijn vooral na de Tweede Wereldoorlog sterk toegenomen. Van degenen die na 1964 zijn geboren en een partner hebben, heeft 66 procent een niet-joodse partner.

Het aantal joden in Nederland – joden volgens de definitie van het surveyonderzoek – wordt momenteel tussen de 41.000 en 45.000 geschat, met 43.000 als het meest waarschijnlijk geachte aantal. Dit is inclusief de in Nederland woonachtige buitenlandse joden. Hiervan is 70 procent (ongeveer 30.000 personen) halachisch-joods, terwijl de overigen vader-joden zijn. Iets minder dan de helft heeft twee joodse ouders en iets minder dan een kwart heeft alleen een joodse moeder, terwijl iets meer dan een kwart alleen een joodse vader heeft. Het aandeel met twee joodse ouders is echter het grootst in de oudste leeftijdscategorie (geboren voor 1925). Door de toename van gemengde huwelijken is namelijk bij latere generaties het aandeel joden met twee joodse ouders afgenomen, terwijl het aandeel met één joodse ouder is gegroeid. Hierdoor is het totaal aantal joden sinds de jaren zestig van de vorige eeuw enigszins gestegen, maar achter deze stijging gaat, zoals gezegd, een ingrijpende wijziging in de samenstelling van de joodse bevolking schuil, en wel ten gunste van personen met slechts één joodse ouder, dus ook van niet-halachische vader-joden. Dit proces zal naar verwachting doorgaan, hetgeen op termijn gevolgen zal hebben voor de omvang van de joodse bevolking in Nederland: deze zal vermoedelijk afnemen. Mensen met één joodse ouder worden namelijk veel vaker niet-joods opgevoed en gaan veel vaker met een niet-joodse partner door het leven dan degenen die twee joodse ouders hebben, en daardoor is de kans groot dat zij of hun nakomelingen voor het jodendom verloren gaan.

De band met het jodendom van de onderzochten is uiteraard heel divers, en wisselt sterk wat betreft de intensiteit en inhoud. De spil van die band is in verreweg de meeste gevallen niet de joodse religie, maar veeleer het besef joods of van joodse afkomst te zijn en deel uit te maken van een groep met een gemeenschappelijke geschiedenis. De interne secularisatie blijkt heel ver voortgeschreden te zijn. Joods-religieuze voorschriften zoals de spijswetten of het verbod om op sjabbat te reizen worden door slechts enkele procenten van de ondervraagden nageleefd. De band met het jodendom is dus veel vaker etnisch dan religieus van aard, en de meeste ondervraagden beschouwen zichzelf dan ook niet als joods-religieus. Orthodox-religieuzen maken slechts vijf procent van de totale populatie uit, zoals blijkt uit de tabel.

Tabel 1

Religieuze zelfdefinitie naar joodse afkomst (in percentages).

Religieuze zelfdefinitie	Joodse afkomst *			Totaal
	Twee joodse ouders	Alleen joodse moeder	Alleen joodse vader	
Niet-praktiserend	41	59	85	57
Niet-religieus, maar wel bepaalde joodse feesten en gebruiken	22	16	9	17
Liberaal-religieus	15	16	5	12
Traditioneel-religieus	16	5	1	9
Orthodox-religieus	7	5	1	5
Totaal	N = 482	N = 243	N = 277	N = 1002

* Vanwege de kleine aantallen zijn degenen die alleen een joodse grootouder hebben (N=13) en degenen die niet van joodse afkomst zijn maar die tot het jodendom zijn toegetreten (N=12) hier buiten beschouwing gelaten.

136

Uit de tabel blijkt tevens hoe verschillend de ondervraagden zichzelf in joods-religieus opzicht definiëren al naar gelang hun joodse afkomst. Weliswaar vormen de religieuze categorieën (liberaal, traditioneel en orthodox) de minderheid bij zowel twee- als één-ouder joden, maar iemands afkomst maakt hierbij wel verschil. Vader-joden rekenen zichzelf slechts bij hoge uitzondering tot een van de religieuze categorieën,⁷ terwijl moeder-joden dit vaker doen en degenen met twee joodse ouders het vaakst. Opvallend is de tussenpositie die moeder-joden hierbij innemen. Vanuit halachisch oogpunt hebben zij dezelfde status als degenen met twee joodse ouders, en om die reden zou bij hen ongeveer dezelfde verdeling als bij twee-ouder-joden kunnen worden verwacht. Dat dit niet zo is, heeft ongetwijfeld te maken met de omstandigheid dat moeder-joden veel vaker dan twee-ouder-joden niet-joods zijn opgevoed. Dit in aanmerking genomen, is het verschil tussen moeder- en vader-joden juist weer opmerkelijk.

Hoewel dus de meeste joden zichzelf niet als religieus beschouwen, geven zij soms wel via religieuze symbolen uitdrukking aan hun verbondenheid met het jodendom. Zo viert ongeveer 45 procent van de ondervraagden met enige regelmaat bepaalde joodse feesten die van oorsprong religieus zijn; dat is zo'n 20 procent meer dan degenen die zichzelf tot een van de religieuze categorieën rekenen. Het gevoel van verbondenheid kan echter ook op andere, niet rechtstreeks aan de religie gerelateerde manieren tot uiting komen. Bijvoorbeeld door een band met andere joden of met de staat

Israël (wat in de meeste gevallen gepaard gaat met een forse dosis kritiek), of door het koesteren van een bepaalde gezinscultuur. Een aparte bron van joodse identificatie vormen de Tweede Wereldoorlog en antisemitisme, inclusief gevoeligheid voor kritiek op Israël van niet-joden. Bij zeer velen is hun besef van jood-zijn onlosmakelijk met de oorlog verbonden, ook als ze hem zelf niet hebben meegemaakt. Het belang van de oorlog neemt echter wel af in de opeenvolgende naoorlogse generaties, maar de angst voor antisemitisme lijkt, in ieder geval latent, aanwezig te blijven.

Hoewel antisemitisme van oudsher een van de krachten was die het jodendom bijeen hield, zal geen zinnig mens bepleiten dat dit de bindende kracht van de toekomst moet zijn (hetgeen natuurlijk niet wil zeggen dat het niet zal gebeuren). Als joodse continuïteit het doel is, dan is het wenselijk dat toekomstige generaties om intrinsieke redenen met het jodendom verbonden zullen raken, en niet omdat de buitenwereld hen daartoe dwingt. De mogelijkheden daartoe liggen op sociaal en cultureel terrein: de religie en/of traditie, deelname aan het georganiseerde joodse leven, kerkelijk of niet kerkelijk, het hebben van joodse vrienden en vooral van een joodse partner, verbondenheid met Israël. Uit het surveyonderzoek blijkt dat de kans dat iemand op deze wijze met het jodendom verbonden raakt het grootst is als hij twee joodse ouders heeft en joods is opgevoed. Als hij zelf ook weer met een joodse partner trouwt en zijn kinderen joods opvoedt, wordt de band verder versterkt. Die joodse partner is hierbij zodanig belangrijk, dat iemand met één joodse ouder én een joodse partner veelal sterker met het jodendom is verbonden dan iemand met twee joodse ouders en een niet-joodse partner. De kans op een joodse partner is echter het grootst als iemand twee joodse ouders heeft en joods is opgevoed. Zij die alleen een joodse vader hebben, niet-joods zijn opgevoed en met een niet-joodse partner door het leven gaan – deze drie kenmerken doen zich vaak in combinatie met elkaar voor – raken het minst vaak met het jodendom verbonden in sociaal-cultureel opzicht. Dit laat onverlet dat deze personen wel een band met het jodendom kunnen hebben als gevolg van de oorlog of antisemitisme.

3. De band met het jodendom van naoorlogse, niet-religieuze joden

Bijna 70 procent van de naoorlogse joden uit de surveypopulatie is niet-religieus in de zin van de omschrijving in noot 2. In veel opzichten vormen zij geen eenheid, ook niet wat betreft hun band met het jodendom, want die verschilt onderling sterk. Een van de verschillen betreft de intensiteit ervan. Soms is die band slechts op de achtergrond aanwezig, terwijl hij bij anderen een belangrijker plaats inneemt en bijvoorbeeld de partnerkeuze beïnvloedt. Maar ook de inhoud verschilt, los van de intensiteit. Sommigen hebben een band met het jodendom die voornamelijk bestaat uit het besef van hun joodse afkomst en hun emoties daarover, die vooral te maken hebben met de oorlogsgeschiedenis van hun familie. Ook een zekere trots op

het feit dat zij, alhoewel op enige afstand, deel uitmaken van het joodse volk is veelal een bestanddeel van hun band met het jodendom. Meestal betreft dit mensen met één joodse ouder, die niets of nauwelijks iets hebben meegekregen van de joodse tradities en die doorgaans een niet-joodse partner hebben (of krijgen). Anderen hebben een band die zich niet beperkt tot het besef van hun afkomst en hun emoties daarover, maar ook tot uiting komt in de aandacht die zij schenken aan bepaalde joodse tradities, feest- en hoogtijdagen. De meesten van hen (maar niet allen) zijn zelf ook in deze geest opgevoed en hebben twee joodse ouders. Hun joodse binding gaat veelal gepaard met een zekere mate van groepsaffiliatie, zoals het hebben van joodse vrienden en, doorgaans incidentele, participatie in het geïnstitutionaliseerde joodse leven. Slechts enkelen van hen echter hebben een joodse partner. Bij weer anderen neemt de band met het jodendom een positie in tussen de beide zojuist genoemde categorieën in. Meestal zijn dit personen met één joodse ouder en een niet-joodse partner. Hun band wordt voor een belangrijk deel gevormd door een als het ware verzwakte vorm van de traditioneel-joodse cultuur, een familiäre cultuur,⁸ gekenmerkt door zaken als een bepaald soort humor, woordgebruik en omgang met elkaar. Een van de ondervraagden (Daniëlle) verwoordt dit als volgt:

Wij deden thuis niets aan het jodendom in religieuze of traditionele zin, maar de sfeer was wel heel erg joods. Die humor, dat hakketakken, dat elkaar net te slim af willen wezen met grappen, dat was heel sterk bij ons. En ook het serieus nemen van je kinderen, het waarderen als je kinderen ergens een mening over hebben, het stimuleren van kennis, het hebben van kennis ook, het redeneren, het intellectuele, die hele manier waarop je met elkaar omgaat met die grappen. En mijn vader maakte ook typisch joodse gerechten klaar: kippensoep, linzensoep, kugel met peren, boterkoek, rijst met abrikozen. Het is allemaal de klei waaruit ik ben gemaakt. Het hoort gewoon bij mij!

138

Een dergelijke familiäre cultuur is een residu van een in oorsprong meer omvattende cultuur, waarbij de grens tussen 'objectieve' cultuur en familie-idiosyncrasie soms moeilijk is te bepalen. Anders gezegd: het is niet altijd duidelijk, ook niet voor de betrokkenen zelf, of een bepaalde familiäre cultuur typisch joods is of veeleer typerend voor de betreffende familie. Verder verschillen de naoorlogse, niet-religieuze ondervraagden van elkaar wat betreft hun band met Israël, al hebben zij met elkaar gemeen dat die band de laatste jaren op scherp is komen te staan door de politieke situatie in het Midden-Oosten. De escalatie van het geweld tussen Israëli's en Palestijnen sinds het uitbreken van de tweede Intifida in 2000 alsmede de reacties hierop in niet-joodse kring hebben niemand onberoerd gelaten, maar de gevoelens hierover gaan verschillende richtingen uit. Ambivalente gevoelens heeft praktisch iedereen, in de zin dat bijna alle ondervraagden moeite hebben met het geweld dat onder de regering Sjaron wordt gepleegd en tegelij-

kertijd worden aangegrepen door iedere nieuwe aanslag. Sommigen komen er niet goed uit, weten niet hoe ze een eenduidig standpunt kunnen bepalen en proberen een afstandelijke houding aan te nemen. Bij anderen worden hun loyaliteit met Israël en hun joodse binding in het algemeen juist versterkt door de huidige situatie en in het bijzonder door de afkeuren-de reacties van niet-joden op de handelwijze van Israël, vooral als deze op één lijn wordt gesteld met nazi-praktijken. De meeste ondervraagden zijn van mening dat het lot van Israël van invloed is op het lot van de joden elders. Bij het idee dat het voortbestaan van Israël in gevaar komt, worden sommigen door hevige angst bevangen. Ben:

Er is nu best een anti-Israël-stemming. En dat vertaalt zich dan direct in een anti-joodse stemming. Stel dat Israël er niet meer is, dat die *buffer* er niet meer is, dan denk ik dat wij het in Europa ook kunnen schudden. Dan kunnen we onze biezen pakken. Ik heb tegen mijn vrouw gezegd: als Israël er niet meer is, dan pak ik mijn biezen en ga ik weg uit Europa, dan wil ik naar Amerika of Australië. Dan zie ik de geschiedenis zich toch weer herhalen, dat is een reële angst die ik heb.

De diverse soorten binding verschillen niet alleen in intensiteit en inhoud van elkaar, maar, in samenhang daarmee, ook door de wijze waarop zij in sociaal opzicht zijn verankerd. Bij sommigen wordt de binding voornamelijk individueel of binnen het gezin beleefd, zonder noemenswaardige contacten met andere joden van buiten de familie. Meestal gaat het dan voornamelijk om het besef van joodse afkomst te zijn, het koesteren van bepaalde familieherinneringen en -waarden en emoties over de oorlogsgeschiedenis van de familie. Anderen geven aan hun binding ook uiting buiten het eigen gezin, bijvoorbeeld samen met joodse vrienden, terwijl enkelen daarnaast ook lid zijn van een joodse vereniging of van een joods kerkgenootschap, ook al zijn ze niet-religieus en hebben ze geen grote sympathie voor de joodse kerkelijke instituties.⁹ In deze gevallen, waarbij de verbondenheid met het jodendom zich ook in een ruimer sociaal verband dan het eigen gezin manifesteert, is de kans het grootst dat de betrokkenen aandacht besteden aan traditionele zaken, zoals het vieren van bepaalde joodse feesten.

Tot deze grote verscheidenheid in verbondenheid hebben talloze factoren van uiteenlopende aard bijgedragen. Van groot belang hierbij is de joodse erfenis die iemand van huis uit heeft meegekregen, dat wil zeggen de wijze waarop hij in joods opzicht is opgevoed en alles wat er in dit opzicht verder op hem is overgedragen, bewust of onbewust. Deze erfenis hangt samen met de familiegeschiedenis, in het bijzonder met die van de joodse ouders (of ouder) en van de joodse grootouders. Deze familiegeschiedenissen staan ofwel in het teken van voortschrijdende assimilatie, gemengde huwelijken en verval van de joodse religie en traditie, ofwel van juist de voortzetting van de religie en/of de traditie, ofwel van een breuk met het traditionele jodendom als gevolg van de oorlog, ofwel van een mix

van deze zaken als bijvoorbeeld de joodse (voor)ouders een verschillende achtergrond hebben. De invloed van de Tweede Wereldoorlog op deze geschiedenissen is immens en kan er de oorzaak van zijn dat iemands ouders of grootouders angstig of ambivalent tegenover het jodendom zijn komen te staan of er abrupt mee hebben gebroken. Bij sommige ondervraagden is zelfs elk spoor van het vooroorlogse (religieuze, traditionele of seculiere) verleden van hun joodse familie uitgewist, omdat niemand de oorlog heeft overleefd, behalve dan hun vader of moeder. Via hun ouders zijn ook de ondervraagden zelf door de Tweede Wereldoorlog beïnvloed, zij het in verschillende mate. Deze invloed komt bijvoorbeeld tot uiting in angst, fascinatie en gevoelens van loyaliteit met de familie of met joden of vervolgd in het algemeen, maar ook in ergernis en in veel andere, complexe gevoelens. Dit kan bijdragen tot iemands joodse binding maar daarvoor ook juist een belemmering zijn, of aan die binding een dubbele bodem geven. Twee voorbeelden kunnen dit illustreren. Heleen:

Ik voel in het licht van de oorlog een bepaalde verantwoordelijkheid op mij rusten. Zovelen zijn er omgebracht, alleen daarom al heb je de verplichting, vind ik, om te zorgen dat het jodendom blijft, het mag niet zomaar verdwijnen. Ik doe dat op mijn manier.

Alexander, zoon van een getraumatiseerde vader die na de oorlog afstand van het jodendom heeft genomen en dat tot voor kort heeft volgehouden:

Er gaat een drama schuil achter de identiteitsontkenning van mijn vader. Ik ben daar erg door beïnvloed. Ik voel mij zeker met het jodendom verbonden, maar ik heb dezelfde ambivalente gevoelens die mijn vader vroeger ook altijd had. Je niet helemaal willen identificeren met een groep die de mogelijkheid heeft om in gevaar te komen.

140

Het verschil in familiegeschiedenis, in joodse oriëntatie van de ouders en in de wijze waarop deze met hun oorlogsverleden omgaan, heeft zijn weerslag gekregen in de opvoeding van de ondervraagden. Door die uiteenlopende opvoeding en achtergrond is het jodendom op heel verschillende manieren ieders leven binnengedrongen en zijn de ondervraagden op diverse wijzen met het jodendom verbonden geraakt. Althans: de opvoeding verklaart deze verschillen voor een deel, een belangrijk deel weliswaar, maar uiteraard zijn ook andere factoren van invloed geweest. Het is echter onmogelijk om deze allemaal in één en hetzelfde onderzoek te bestuderen. Neem alleen al de persoonlijke eigenschappen van eenieder, die in een sociologisch onderzoek weinig aandacht krijgen. Maar die eigenschappen zijn wel van belang bij de wijze waarop iemand omgaat met zijn joodse erfenis. Sommige ondervraagden hebben door hun specifieke persoonlijke eigenschappen een heel andere band met het jodendom gekregen dan hun broers en zussen, ondanks hun overeenkomstige achtergrond. Het hoge opleidingsni-

veau is ongetwijfeld ook een factor die bijdraagt tot de differentiatie in hun verbondenheid. En vanzelfsprekend zijn ook de buitenwereld en de 'tijdgeest' van invloed op de wijze waarop zij omgaan met hun joodse erfenis.

De ruimte die de betrokkenen door de buitenwereld wordt gegeven om hiermee wel of niet 'iets te doen' is heel groot. Zij biedt zowel de mogelijkheid tot volledige assimilatie als tot het cultiveren van de etniciteit (en religie) in alle mogelijke vormen. Niemand wordt ertoe geprest deel uit te maken van een dwingende joodse gemeenschap die aanzet tot gedragsconformiteit – een heel andere situatie dus dan die van bijvoorbeeld Turken in Nederland. De ondervraagden zijn opgegroeid in de jaren zestig, zeventig en tachtig van de vorige eeuw, een periode waarin zowel het individualisme hoogtij vierde als de ideologie van het multiculturalisme, waardoor etnische en culturele verschillen niet alleen meer maatschappelijke acceptatie kregen maar ook meer waardering. Enigszins paradoxaal leken die verschillen tegelijkertijd in belang af te nemen (Appiah, geciteerd in Vermeulen 2001: 5). De opkomst van de ideologie van het multiculturalisme, in de loop van de jaren zeventig van de vorige eeuw, viel samen met een toenemend zelfbewustzijn onder de joden in Nederland. In deze periode verminderde de angst die als gevolg van de Tweede Wereldoorlog onder hen heerste, en namen, vooral naar aanleiding van Israël's militaire successen in de Junioorlog van 1967, het joodse zelfbewustzijn en de trots op het jood-zijn toe. Israël werd het symbool van nieuwe joodse weerbaarheid, wat een enorme psychische impact had (Brasz 1995: 393). Ook werd het in de tijd waarin de ondervraagden zijn opgegroeid steeds gebruikelijker dat zowel man als vrouw carrière maken én huishoudelijke taken verrichten, waardoor hun leven in het algemeen gefragmenteerder is dan dat van hun ouders. Verder zijn ze praktisch nooit in een joodse buurt opgegroeid, in tegenstelling tot hun grootouders en soms ook hun ouders. Veelal hebben ze weinig joodse familieleden, omdat de oorlog grote gaten heeft geslagen in de meeste families. Daarbij komt dat ongeveer de helft van de ondervraagden slechts één joodse ouder heeft, waardoor zij alleen van die kant joodse familie hebben. Al deze omstandigheden zijn van invloed geweest, en hebben erin geresulteerd dat het jodendom voor velen in mindere mate dan voor hun ouders of grootouders een sturende kracht op de verschillende levensgebieden is geworden; het heeft als het ware aan vanzelfsprekendheid ingeboet. De betrokkenen zien zich voor de vraag gesteld of zij wel of niet 'iets willen doen' met hun joodse erfenis, waardoor de voortzetting van het jodendom een kwestie van eigen keuze is geworden. Het is precies dit dat mijns inziens de kans op erosie vergroot.

Voor sommige ondervraagden echter, met name degenen die niet of nauwelijks joods zijn opgevoed en slechts één joodse ouder hebben, is dit géén kwestie van keuze. Het jodendom speelt geen noemenswaardige rol in hun dagelijks leven, niet alleen niet in religieuze of traditionele zin, maar ook niet in sociale zin omdat zij buiten hun familie geen of nauwelijks joden kennen. Zij zijn de belichaming van een voltooid assimilatieproces, bij

hen manifesteert de band met het jodendom zich alleen nog in persoonlijk sentiment en in gevoelens van loyaliteit, die vaak het gevolg zijn van de oorlogsgeschiedenis van hun joodse ouder en familie. Theoretisch zouden deze mensen de joodse draad kunnen oppakken, zij het dat zich daarbij wel beperkingen kunnen voordoen, zoals de halachische eisen en, als ze ver van Amsterdam wonen, het geringe aanbod aan joodse voorzieningen. Hoewel een dergelijke ‘terugkeer naar het jodendom’ incidenteel voorkomt, is het tamelijk uitzonderlijk en vergt het veel persoonlijke inzet van de betrokkene. Anderzijds zijn er ondervraagden die zich meer uitgesproken joods-betrokken voelen en zij vertonen de neiging om te wikken en te wegen en uiteindelijk te kiezen voor een vorm van jodendom die – heel tekenend – naar hun oordeel bij hen ‘past’. Zij kiezen hoogst individualistisch en hoogst eclectisch een vorm van jodendom die zij in overeenstemming achten met hun persoonlijke behoeften en die niet mag interfereren met hun ‘normale’ leven.

Hoewel het op zich geen nieuw of uitzonderlijk fenomeen is dat joden naar eigen voorkeur slechts onderdelen kiezen uit het joodse arsenaal, zich weinig of niets gelegen laten liggen aan de religieuze voorschriften en zelf bepalen hoe zij hun band met het jodendom tot uitdrukking brengen, lijkt dit nu tot ideologie verheven te zijn – en dit is wél nieuw. Niet de religieuze voorschriften zijn de norm of het participeren in een joodse gemeente, maar de gevoelens en behoeften van het individu. Dit verregaand individualisme en dit primaat van het eigen gevoel boven de idee dat het jodendom eisen stelt aan iemand, vind ik een van meest kenmerkende eigenschappen van de naoorlogse, niet-religieuze joden. Het is tevens een van de weinige zaken die zij met elkaar gemeen hebben – en niet alleen zij. Cohen en Eisen (2000) namen hetzelfde waar onder Amerikaanse ‘gematigd gebonden joden’ van praktisch dezelfde leeftijd als de ondervraagden van het kwalitatieve onderzoek.¹⁰ Zij constateren (2000: 183-184) dat deze Amerikaanse joden meer individualistisch en minder collectivistisch zijn ingesteld dan hun ouders en grootouders, en dat zij de betekenis van het jodendom steeds meer binnen ‘het soevereine zelf’ leggen. Zij voeren de autonomie van de vrije keuze hoog in het vaandel, ook op joods gebied, en vinden authenticiteit en regels veel minder belangrijk.

4. Van leefwijze naar leefstijl?

Het is verleidelijk om in de geschetste ontwikkeling een parallel te zien met andere etnische en religieuze groepen bij wie de nadruk op het individu en diens eigen keuzes ook steeds belangrijker is geworden, en natuurlijk is die parallel er ook. Er heeft een cultuurverschuiving plaatsgevonden waarbij het accent steeds meer op de persoonlijke identiteit is komen te liggen. In Vermeulens woorden (2001: 13-14): meer op leefstijl dan op leefwijze. Cultuur als leefwijze staat voor het vanzelfsprekende; het is de verinnerlijkte cul-

tuur, de neerslag van ervaringen, waarden en kennis die een bepaalde groep kenmerkt. Bij cultuur als *leefstijl* gaat het om het zelfbewuste en selectieve gebruik van elementen uit de cultuur, met als doel zich van anderen te onderscheiden. Van dit laatste gaat een zekere attractie uit, iemand wordt er 'een beetje bijzonder' door zonder dat hij zich daarvoor offers hoeft te getroosten of er nadelen van ondervindt.

Deze ontwikkeling van cultuur als leefwijze naar cultuur als leefstijl, van het vanzelfsprekende naar het zelfgekozene, is bij verscheidene groepen aanschouwelijk te maken. Daarbij gaat het in de praktijk niet zozeer om twee elkaar uitsluitende dimensies van cultuur, maar veeleer om telkens weer een ander samenstel, waarbij het 'leefstijl-aspect' in sterke of wat minder sterke mate op de voorgrond treedt (zie ook Lindo 2001: 162-163). Een voorbeeld van groepen waarbij het leefstijl-aspect heel sterk op de voorgrond is komen te staan, zijn de door Waters (1990) onderzochte derde- en vierde-generatie afstammelingen van Ierse, Italiaanse en andere blanke Europese immigranten in de Verenigde Staten. Ooit vormden deze groepen daar min of meer gesloten gemeenschappen, met een dwingende groepsmoraal en voornamelijk onderlinge huwelijken. Waters betoogt dat de etniciteit van hun afstammelingen – die overigens veelal ook voorouders hebben die tot een andere etnische groep behoorden dan die waaraan zij nu hun etnische identiteit ontleen – niet iets is wat hun leven bepaalt, maar veeleer een nogal vrijblijvende aangelegenheid, alleen van betekenis op zelfgekozen terreinen. De etnische identificatie van Waters' respondenten is in hoge mate een zaak van persoonlijke voorkeur en keuze geworden, waaraan de betrokkenen naar eigen inzicht inhoud kunnen geven, als ze dat tenminste willen en ook voor zolang ze dat willen. Etniciteit is voor hen iets lonends geworden: ze kunnen zich hierdoor in positieve zin van de anonieme massa onderscheiden en tegelijkertijd het gevoel hebben deel uit te maken van een groep, zonder dat ze zich daarvoor offers hoeven te getroosten of op de vingers worden getikt door een *moral community*. Iets anders ligt dit bij in Nederland opgegroeide tweede-generatie Indische Nederlanders. Enerzijds zijn er ook bij hen elementen in hun etnische identificatie te onderscheiden die voldoen aan het leefstijl-criterium, zoals de nieuwe betekenis die zij soms aan hun koloniale en Aziatische erfenis zijn gaan geven en het vaak tijdelijke karakter van gedragingen en allianties die hiermee verband houden. Maar anderzijds is er ook een minder bewuste dimensie, een verinnerlijkte cultuur die te maken heeft met het verleden van hun ouders in Indië, de positie die dezen er innamen en hun lotgevallen in de Tweede Wereldoorlog alsook de wijze waarop zij hun veelal onvrijwillige vestiging in Nederland hebben verwerkt en vormgegeven. Met een dergelijke erfenis kunnen hun kinderen weliswaar op verschillende manieren omgaan, tot op zekere hoogte naar eigen keuze, maar tegelijkertijd kan deze erfenis ook ongewild of ongemerkt van invloed zijn op hun houding, gedrag en gevoel (De Vries 1999). Dit geldt ook, maar weer niet op helemaal dezelfde wijze, voor de ondervraagde naorlogse, niet-religieuze joden.

Hun band met het jodendom is in sommige opzichten als een vorm van leefstijl te kenschetsen, omdat hij veeleer een identiteit dan een religie of een onderscheiden cultuur vertegenwoordigt en ook omdat hij, in ieder geval voor een deel, voortvloeit uit een welbewuste keuze. Het maakt hen misschien niet echt anders dan anderen maar is wel iets waarmee zij zich als anders willen presenteren – als hun dit uitkomt. Ze beschouwen het jodendom voorts als slechts één, en vaak niet het belangrijkste, facet in hun leven. Maar dit is niet het hele verhaal. Hun band met het jodendom mag mede zijn ingegeven door de wens zich in positieve zin van de grauwe massa te onderscheiden, maar die band heeft ook te maken met de verinnerlijkte neerslag van eeuwenlange vervolging en in het bijzonder met de oorlogservaringen van hun familie. Bovendien wordt deze band bij sommigen momenteel versterkt door de toegenomen kritiek op Israël, het toenemend antisemitisme en het algemene politieke klimaat van ‘na 11 september 2001’. Hierin onderscheiden zij zich van verscheidene andere etnische groepen, zoals de afstammelingen van Europese immigranten in de Verenigde Staten, die immers geen nadelen meer ondervinden van hun etniciteit. En daarnaast is er nog een ander essentieel verschil. Het jodendom vertegenwoordigt niet alleen een volk met een gemeenschappelijke afkomst, maar ook een religie. De joodse etniciteit en religie, respectievelijk *Jewishness* en *Judaism*,¹¹ zijn nauw met elkaar verbonden, zij het niet zonder problemen. Hoewel de ondervraagden zichzelf niet als joods-religieus beschouwen, zijn zij in het algemeen wel de mening toegedaan dat een jodendom zonder religie niet goed denkbaar is en dat de kans op joodse continuïteit groter is naarmate *Jewishness* en *Judaism* meer samengaan. De bevindingen van het surveyonderzoek bevestigen dit laatste. De overeenkomst met andere groepen wordt verder gecompliceerd door het feit dat veel naoorlogse, niet-religieuze joden de diepverankerde wens koesteren dat het jodendom blijft voortbestaan, ook al handelen ze daar niet altijd naar – een wens die zich moeilijk laat rijmen met het gefragmenteerde, optionele en vrijblijvende karakter van het ‘leefstijl-concept’. Ook hierin verschillen ze van verscheidene andere groepen, onder meer van veel van de in Nederland opgegroeide Indische Nederlanders.¹² Kortom, hoewel de naoorlogse, niet-religieuze joden evenzeer als andere groepen door de ‘tijdgeest’ zijn beïnvloed en mede daardoor op tamelijk individualistische, eclecticische en gefragmenteerde wijze met het jodendom verbonden zijn geraakt, zijn er in die band ook minder vrijblijvende componenten te onderscheiden.

144

5. De toekomst

De vraag naar de joodse continuïteit is ten nauwste verbonden met de toekomst van dit soort individualistische, verpersoonlijkte en deels vrijblijvende verbondenheid, aangezien deze zich op zo’n grote schaal voordoet. De hamvraag is: duidt deze vorm van verbondenheid op erosie of op transfor-

matie? Het laatste woord hierover is nog lang niet gezegd; tal van wetenschappers en bij het onderwerp betrokken mensen, joden en niet-joden, hebben zich ermee beziggehouden, en doen dit nog steeds. Telkens weer komt uit de publicaties en debatten naar voren dat aan de feitelijk-speculatieve vraag naar de toekomst van het jodendom een andere, meer normatieve (en niet altijd uitgesproken) vraag voorafgaat, namelijk wat is joodse continuïteit of preciezer gezegd: wat is jodendom? Moeten we objectieve criteria aanleggen om te bepalen of er van voortzetting van het jodendom sprake is, zoals het naleven van de religieuze regels of het op zijn minst in ere houden van bepaalde tradities, het lidmaatschap van een joods kerkgenootschap, het trouwen met een joodse partner of het koesteren van zionistische idealen? In dat geval ziet de toekomst er niet zo gunstig uit, bezien vanuit de wenselijkheid van continuïteit. Of kunnen we een meer subjectief uitgangspunt hanteren en alles als joods beschouwen wat joden doen en waarop zij het etiket 'joods' plakken? Gaat het om kwaliteit of kwantiteit, om substantie of symbool? Is vooral de (religieuze, traditionele of zionistische) substantie belangrijk of volstaat het handhaven van groepsgrenzen en identiteit, haast ongeacht de feitelijke inhoud? En hoeveel verandering mag 'het' jodendom ondergaan om nog aanspraak te kunnen maken op de categorisering 'jodendom'?

Op wetenschappelijke gronden is er geen oordeel uit te spreken over de kwestie wat en wie joods is of hoort te zijn, en ik zal dit dan ook niet doen. Maar ik kan wel enige overwegingen geven die pleiten voor of tegen de kansen van voortzetting in de volgende generatie(s) van *díe* vormen van joodse verbondenheid die ik heb waargenomen bij de niet-religieuze, naoorlogse joden uit het kwalitatieve onderzoek. Of het daarbij inderdaad ook om 'jodendom' gaat – dat is ter beoordeling van diegenen die daarvoor een duidelijke maatstaf hebben.

Zoals al in paragraaf 3 uiteengezet, zijn de ondervraagden op verschillende wijzen met het jodendom verbonden, en het is aannemelijk dat in deze verschillende bindingsvormen een verschillend continuïteitspotentieel besloten ligt. Aan het ene uiteinde van het continuüm bevinden zich diegenen wier band met het jodendom uit niet veel meer bestaat dan het besef van hun joodse afkomst en hun emoties daarover. Op zich kan iemand een dergelijke band op zijn kinderen overdragen, maar eenvoudig is dat niet omdat die band nogal individueel is, vooral te maken heeft met de (oude of overleden) joodse ouder of ouders van de betrokkene en gewoonlijk geen nieuwe impulsen krijgt. De meeste ondervraagden die op deze beperkte wijze met het jodendom zijn verbonden, zouden weliswaar graag zien dat ook hun kinderen een zekere binding krijgen, maar ondernemen tegelijkertijd weinig of niets om deze wens te verwezenlijken en maken zich er eigenlijk ook niet veel illusies over. Bovendien voeren deze mensen de vrijheid van keuze van hun kinderen, óók op joods gebied, hoog in het vaandel. Hun kinderen zouden meer met het jodendom verbonden kunnen raken als ze een joodse partner krijgen, maar de kans daarop is uitermate

gering. Zij groeien namelijk meestal op zonder joden in hun directe omgeving, buiten dan hun ene joodse ouder en diens familieleden – voor zover nog in leven. Misschien zal het de nazaten van de betreffende ondervraagden vergaan zoals het veel afstammelingen van de hugenoten in Nederland is vergaan: ze hebben weet van hun afkomst, soms mede door hun naam, zonder dat dit verder veel emoties oproept of hun een basis biedt voor een identiteit.

Dan zijn er degenen die een middenpositie op het continuüm innemen en bij wie niet alleen sprake is van het besef van hun joodse afkomst maar ook van wat residuen van joodse tradities en gewoonten in de familiale sfeer. Ook deze mensen kunnen hun band in principe op hun kinderen overdragen, iets makkelijker zelfs dan de mensen uit de vorige categorie. Sommigen ondernemen ook wel pogingen daartoe, maar missen meestal de kennis en ook de partner om hun onderneming te doen slagen. Hun band wordt (of werd) gevoed vanuit een joodse omgeving die meestal niet meer omvat dan hun joodse ouder(s) en familie, en is vaak gereduceerd tot voornamelijk familie-idiosyncrasie. Waarschijnlijk zal daarom bij hun nakomelingen die band – als daarvan überhaupt nog sprake zal zijn – verder naar de marge verschuiven en nauwelijks potentieel in zich dragen voor joodse continuïteit op de langere termijn.

Het meeste potentieel lijkt besloten te liggen in een band die aan het andere uiteinde van het continuüm ligt en die tamelijk traditioneel is, dat wil zeggen waarvan het in ere houden van bepaalde joodse tradities een substantieel onderdeel vormt. In de eerste plaats laat deze band zich het makkelijkst overdragen, omdat die overdracht gepaard gaat met rituelen en tradities. In de tweede plaats brengt een dergelijke band gewoonlijk een zekere groepsaffiliatie met zich mee (een joodse vriendenkring, het lidmaatschap van een joods kerkgenootschap of een joodse vereniging). Hiervan kan een versterkend effect uitgaan, al was het alleen maar omdat iemand op die manier kennis op joods gebied kan opdoen en contact krijgt met andere joden, wat weer bijdraagt tot zijn kans op een joodse huwelijkspartner. De partnerrelaties die toekomstige generaties zullen aangaan zijn immers van groot belang, omdat de joodse continuïteit nu eenmaal het best wordt gewaarborgd als iemand twee joodse ouders heeft en met een joodse partner door het leven gaat.

Het spreekt vanzelf dat bij dit alles ook de ontwikkelingen in de buitenwereld, zowel in de joodse als de niet-joodse, gewicht in de schaal zullen leggen. Als de huidige strenge halachische eisen zoals die in Nederland door de joodse kerkgenootschappen en verscheidene andere joodse organisaties worden gehanteerd, gehandhaafd blijven, zullen niet-halachische joden in veel opzichten buitenstaanders blijven, ook als zij zich met het jodendom verbonden voelen. De lange en moeilijke weg naar de officiële toetreding is voor de meesten van hen een onoverkomelijk obstakel. Als daarentegen de groeps grenzen zouden worden gewijzigd – door bijvoorbeeld vader-joden als joods te erkennen of de eisen voor toetreding te verlichten – kan een deel van deze mensen wellicht voor het (geïnstitutionali-seerde) jodendom worden gewonnen. Ditzelfde geldt als er voor niet-reli-

gieuze joden een organisatorische structuur in het leven zou worden geroepen die hen in staat stelt om aan hun gevoelens van verbondenheid met het jodendom uiting en vorm te geven in een ruimer verband dan het eigen gezin en buiten de nu bestaande religieuze kaders, omdat deze voor velen van hen niet aantrekkelijk zijn. Momenteel is er echter niets dat erop wijst dat deze ontwikkelingen zich gaan voltrekken. Er zijn weliswaar vooral in Amsterdam en omgeving verscheidene laagdrempelige joodse cafés, praatgroepen en instellingen die cursussen verzorgen, maar deze lijken een nogal vluchtig bestaan te leiden en geen basis te bieden voor een solide en persistente joodse binding.

Verder is het, *last but not least*, van groot belang hoe het algemeen maatschappelijk klimaat, dat tot voor kort het cultiveren van etniciteit, ook als leefstijl, begunstigde, zich zal ontwikkelen. Voor joden, evenals voor islamieten trouwens, ziet dat er momenteel niet zo gunstig uit. De anti-Israël stemming is toegenomen en ook het 'nieuwe antisemitisme' neemt toe.¹³ Daarvan kan een verschillende invloed uitgaan, al naar gelang het traditionele gehalte en de sociale verankering van iemands binding. Vooral de 'minst' traditionele en tamelijk individualistische binding zal naar valt aan te nemen verder verzwakken. Een van de motieven van dit soort binding is om zich in gunstige zin van anderen te onderscheiden, maar als dit onderscheid door anderen niet meer positief wordt gewaardeerd, zal de animo om het naar voren te brengen afnemen. Daarnaast is het denkbaar dat sommigen minder dan voorheen geneigd zullen zijn om hun jood-zijn of joodse afkomst te benadrukken, omdat ze bang zijn of niet aangesproken willen worden op de Israëliische politiek. Maar het kan ook een 'sluit-de-rijen'-effect sorteren, zodanig dat ook mensen met een nogal vage of ambivalente band met het jodendom zich sterker, respectievelijk eenduidiger dan voorheen met het jodendom zullen gaan identificeren.

Kortom, de kansen op joodse niet-religieuze continuïteit liggen verschillend bij de verschillende subgroepen. Op dit moment is het moeilijk in te schatten hoe de politieke situatie in het Midden-Oosten en het nieuwe antisemitisme in Nederland en elders zich verder zullen ontwikkelen. Dat daarvan een zeker effect zal uitgaan op de joodse binding staat buiten kijf, maar de aard, reikwijdte en duur ervan zijn moeilijk voorspelbaar. Voor zover ik me in dit artikel aan voorspellingen heb gewaagd, betreft dit veeleer de krachten van binnenuit, de mogelijkheden of onmogelijkheden van ouders om hun band met het jodendom op hun kinderen over te dragen. Zo die band al overdraagbaar is, dan garandeert dit geenszins de joodse continuïteit op langere termijn, omdat de kans groot is dat die band verder verzwakt als deze niet wordt ingebed in een ruimer sociaal verband dan het eigen gezin en geen impulsen van buitenaf krijgt. Verder heb ik me uitgelaten over mogelijke continuïteit in vooral etnische en niet zozeer in religieuze zin, en dit bij mensen die niet allemaal joods zijn volgens de joodse wet. Critici zullen zeggen: op die manier gaat het niet meer om jodendom, en om joden evenmin.

Noten

- 1 Overall waar ‘hij’ of ‘zijn’ staat, kan ook ‘zij’ respectievelijk ‘haar’ worden gelezen.
- 2 ‘Naoorlogs’ betreft in dit geval personen die zijn geboren in de periode tussen 1953 en 1974. Ten tijde van het onderzoek waren ze tussen de 28 en 49 jaar. Hun ouders zijn praktisch allemaal voor of tijdens de oorlog geboren. ‘Niet-religieus’ wil zeggen personen die zichzelf in joods-religieus opzicht als zodanig beschouwen. Zij zijn ofwel in alle opzichten niet-praktiserend ofwel ze houden bepaalde joodse tradities in ere en vieren bepaalde joodse feesten (zie ook de tabel in paragraaf 2). Niet al deze mensen zijn ongelovig; sommigen geloven bijvoorbeeld in een ‘hogere macht’ en enkelen hebben een gedeeltelijk christelijke achtergrond.
- 3 In liberale gemeenten is het, als alleen de vader joods is, onder bepaalde voorwaarden soms mogelijk kinderen hun *Bar of Bat Mitswa* te laten vieren.
- 4 Deze lijst is door een commissie van deskundigen samengesteld.
- 5 Deze kans wordt zelfs steeds kleiner naarmate de gemengde verbintenissen toenemen. Iemand die uitsluitend één joodse voorouder heeft in vaderlijke lijn en bijvoorbeeld Cohen heet, is niet joods, noch in halachische zin noch volgens de ruimere definitie van het surveyonderzoek.
- 6 In de onderzoekspopulatie van het surveyonderzoek is 38 procent van de

halachische joden lid van een joods kerkgenootschap. (Niet-halachische joden kunnen geen lid worden.) In de geschatte totale populatie halachische joden in Nederland is echter slechts 28 procent lid.

- 7 Het gaat hierbij voornamelijk om vader-joden die officieel tot het jodendom zijn overgegaan.
- 8 *Familiere cultuur* is mijns inziens de beste vertaling van het door Epstein (1978) geïntroduceerde begrip *intimate culture*, dat hij tegenover *public culture* plaatst. Onder *intimate culture* verstaat hij de meer subtiele vormen van etnisch-gebonden attitudes, waarden en gedragingen, die zich hoofdzakelijk manifesteren in ‘onder ons’-situaties, zoals binnen het gezin en in het gezelschap van goede vrienden.
- 9 Het verband tussen godsgeloof en lidmaatschap van een kerkgenootschap is bij joden veel zwakker dan bij de totale bevolking in Nederland. Dit hangt samen met het feit dat joden vaker om andere redenen dan het geloof lid zijn. Het gaat dan vooral om gevoelens van loyaliteit met het joodse volk en het idee een georganiseerde joodse gemeenschap in stand te moeten houden. Soms is er ook sprake van een kortstondige gelegenheidsalliantie, bijvoorbeeld om joods te kunnen trouwen of een zoon ritueel te kunnen laten besnijden. De kritiek van de naoorlogse onderzochten richt zich voornamelijk op het orthodoxe Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap (het ניק), het grootste joodse kerkgenootschap in Nederland dat momenteel 32 gemeenten telt. Vooral het verstarde,

- ingroup-achtige en vrouwonvriendelijke klimaat dat er volgens hen binnen de NIK-gemeenten heerst, is hun een doorn in het oog. Dergelijke kritiek hebben zij niet op het veel kleinere liberale kerkgenootschap (Verbond van de Liberaal Religieuze Joden), maar toch beschouwen niet alle critici dit als acceptabel alternatief voor het NIK, omdat zij het er weer 'te liberaal' vinden of menen dat de joodse continuïteit er onvoldoende wordt gewaarborgd.
- 10 Cohen en Eisen deden onderzoek onder 60 'gematigd gebonden' Amerikaanse joden van 30-50 jaar. Hieronder verstaan zij de grote groep die in het Amerikaanse jodendom een positie inneemt tussen zeer actieve en orthodoxe joden enerzijds en totaal ongebondenen anderzijds. Het betreft mensen die lid zijn van een joodse organisatie (een joods gemeenschapscentrum, kerkgenootschap of een andere joodse organisatie), maar die niet even geïnvolveerd, geleerd of vroom zijn als de groep van 20-25 procent Amerikaanse joden die zeer sterk joods-verbonden zijn, en van wie de meesten met een joodse partner zijn getrouwd. De door hen onderzochte joden zijn sterker met het jodendom verbonden dan de ondervraagden van het kwalitatieve onderzoek, althans wat betreft hun partner en lidmaatschap van een joodse organisatie, omdat slechts enkele ondervraagden uit het kwalitatieve onderzoek een joodse partner hebben en lid zijn van een joodse organisatie.
- 11 Deze tweedeling is geïntroduceerd door Glazer (1957).
- 12 Bij Indische Nederlanders doel ik natuurlijk niet op de wens naar joodse maar naar Indische continuïteit. Deze wens is opvallend afwezig bij de betreffende ondervraagden (De Vries 1999: 44).
- 13 Het 'nieuwe antisemitisme' is een begrip dat inmiddels ingeburgerd lijkt te zijn, maar dat zelden exact wordt gedefinieerd. Een belangrijk verschil tussen het oude en het nieuwe antisemitisme is in ieder geval dat het laatste niet van overheidswege wordt geïnspireerd en gesanctioneerd, en dat internet en satelliettelevisie er een belangrijke rol bij spelen. In Europa is er de laatste jaren in toenemende mate sprake van antisemitische incidenten met geweld en dreiging met geweld en van scheldpartijen tegen joden; zie voor Nederland CIDJ (2003). Het Israëliisch-Palestijns conflict speelt een voorname rol in dit nieuwe antisemitisme, waarvan Islamitische Noord-Afrikaanse jongeren in Europa vaak de daders zijn. Zij hebben sterke solidariteitsgevoelens met de Palestijnen, en worden beïnvloed door tv-programma's van Arabische zenders waarin wordt teruggegrepen op aloude vooroordelen over joden. Daarnaast speelt ook extreemrechts een rol bij de recente toename van antisemitische geweldplegingen en vijandigheid jegens joden als collectiviteit. Sommigen zijn bovendien van mening dat het antizionisme en anti-Amerikanisme van bepaalde linkse groepen eveneens een uiting van antisemitisme zijn. Hirschfeld (2003) concludeert uit dit alles dat vooroordelen over joden ongemerkt weer bezit

nemen van het publieke debat in Nederland en dat het nieuwe antisemitisme langzaam maar zeker in alle sectoren van de samenleving doordringt. Gans daarentegen

(2003: 6) laat zich hierover aanmerkelijk terughoudender uit en stelt dat het vooralsnog de vraag is of de alarmklok terecht of voorbarig wordt geluid.

Geraadpleegde literatuur

- Blom, J.C.H. (1996) Voorspellingen over het jodendom. In: Boekenbijlage, *NRC Handelsblad* 10 (5) 3 februari, 1.
- Brasz, F.C. (1995) Na de Tweede Wereldoorlog: van kerkgenootschap naar culturele minderheid. In: Blom, J.C.H., R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffer (red.) *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Amsterdam: Uitgeverij Balans, 351-403.
- CIDI (Centrum Informatie en Documentatie Israël) (2003) *Jaaroverzicht antisemitisme in Nederland 2002 en overzicht 1 januari-5 mei 2003*. <http://www.cidi.nl>
- Cohen, S.M. en A.M. Eisen (2000) *The Jew Within. Self, Family, and Community in America*. Bloomington/Indianapolis: Indiana University Press.
- Epstein, A.L. (1978) *Ethos and Identity. Three studies in ethnicity*. London: Tavistock Publications Limited.
- Gans, E. (2003) De joodse almacht. In: *Joods.nl.nieuwsbrief* (digitale nieuwsbrief) (4 december 2003) <http://www.joods.nl/rubrieken/samenleving/printartikel?nr=4253>.
- Glazer, N. (1957) *American Judaism*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hirschfeld, H. (2003) Toespraak tijdens de Kristallnacht-herdenking 2003. In: *Joods.nl.nieuwsbrief* (digitale nieuwsbrief) (14 oktober 2003) <http://www.joods.nl/rubrieken/samenleving/printartikel?nr=4057>.

- Lindo, F. (2001) De vrienden van lijn 2. Een 'Marokkaanse' hanggroep in Rotterdam-Zuid. In Lindo, F. en M. van Niekerk (red.). *Dedication & Detachment. Essays in Honour of Hans Vermeulen*. Amsterdam: Het Spinhuis, 149-164.
- Solinge, H. van en M. de Vries (red.) (2001) *De joden in Nederland anno 2000. Demografisch profiel en binding aan het jodendom*. Amsterdam: Aksant.
- Vermeulen, H. (2001) *Etnisch-culturele diversiteit als 'feit' en norm*. Rede uitgesproken ter gelegenheid van de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de integratie en culturele diversiteit aan de Faculteit der Maatschappijen en Gedragswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam. Amsterdam: Vossiuspers UvA.
- Vries, M. de (1999) Why ethnicity? The ethnicity of Dutch Eurasians raised in the Netherlands. In: M. Crul, F. Lindo en C.L. Pang (red.) *Culture, Structure and Beyond. Changing identities and social positions of immigrants and their children*. Amsterdam: Het Spinhuis Publishers, 28-48.
- Vries, M. de (i.p.) *Een blijvende band? Niet-religieuze joden en hun binding aan het jodendom*. Verschijnt omstreeks mei 2004 bij Aksant, Amsterdam.
- Wasserstein, B. (1996) *Het einde van een diaspora. Joden in Europa sinds 1945*. Baarn: Ambo bv.
- Waters, M.C. (1990) *Ethnic Options. Choosing identities in America*. Berkeley: University of California Press.